

УДК 930:94(477)

Doi: 10.55315/graph.1.2021.52-58

Тематична рубрика: історія.

ОСОБОВІ АРХІВНІ ФОНДИ ЧЛЕНІВ ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНОГО ТА АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО, ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДЖЕРЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ З ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА

Михайло Федоренко

кандидат історичних наук, доцент

*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
м. Миколаїв, Україна.*

E-Mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

Анотація. У статті проаналізовано документи з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії, що зберігаються в особових архівних фондах М. Петрова, П. Лебединцева, Ф. Титова, С. Голубєва та А. Криловського, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Засноване 1872 р. як Церковно-археологічне товариство та перетворене 1901 р. в Церковно-історичне та археологічне, Товариство проіснувало до 1920 р. – часу ліквідації Київської духовної академії радянською владою. Як першій такого роду установі в Україні й в Російській імперії загалом, Товариству належить вагомий внесок у розвиток історичної науки. Ним був створений перший в Україні Церковно-археологічний музей. Зокрема, члени Церковно-історичного та археологічного товариства здійснили низку важливих практичних заходів щодо охорони визначних пам'яток церковної архітектури в Києві. Товариство активно здійснювало науково-дослідницьку діяльність з питань історії, археології, філософії та богослов'я, створило історико-церковну школу КДА. За ЦІАТ та ЦАМ при КДА подібні товариства та музеї створювалися і в інших єпархіях Російської імперії. У статті розкрито науковий доробок з історії Товариства та надано систематизацію документам.

Ключові слова: Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, Церковно-археологічний музей, М.Петров, П.Лебединцев, Ф.Титов, С.Голубєв, А.Криловський, історичне джерело, історичне джерелознавство, археологія, архівознавство.

PERSONAL ARCHIVES OF THE CHURCH-HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL SOCIETY MEMBERS AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY, STORED IN THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS NAMED AFTER V.I. VERNADSKY AS AN INTEGRAL PART OF THE RANGE OF SOURCES FROM THE HISTORY OF THE SOCIETY

Mykhailo Fedorenko

PhD (historical sciences), associate professor

*Admiral Makarov National University of Shipbuilding
Mykolayiv, Ukraine*

E-Mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

Abstract. The article gives an overview of documents from the history of the Church – Historical and Archaeological Society at the Kyiv Theological Academy, stored in the personal archives of M. Petrov, P. Lebedintsev, F. Titov, S. Golubev and A. Krylovsky, in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky. Founded in 1872 as the Church-Archaeological Society and transformed in 1901 into the Church-Historical and Archaeological Society, the Society lasted until 1920 – the time of the liquidation of the Kyiv Theological Academy by the Soviet authorities. As the first such institution in Ukraine and in the Russian Empire in general, the Society has made a significant contribution to the development of historical science. It created the first Church and Archaeological Museum in Ukraine. In particular, members of the Church-Historical and Archaeological Society have taken a number of important practical measures to protect the sights of church architecture in Kyiv. The society carried out research in the field of history, archeology, philosophy and theology, established a historical and church school of the Kyiv Theological Academy. Following the example of Church -Historical and Archaeological Society and Church Archaeological Museum at Kyiv Theological Academy, similar societies and museums were created in other dioceses of the Russian Empire. The article reveals the historiography of research sources on the history of the society, systematizes the documents, based on information stored in the sources. The place of the documents in the source corpus on the history of this society is shown.

Key words: church – historical and archeological society at Kyiv Theological Academy, church – archeological museum, M. Petrov, P. Lebedintsev, F. Titov, S. Golubev, A. Krylovsky, historical source, historical source studies, archeology, archival studies.

Вступ. Тема Церковно-історичного та археологічного товариства (далі –ЦІАТ) і Церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) при Київській духовній академії (далі – КДА) була досить популярною в українській історичній науці наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.. Подібна зацікавленість зумовлена тим фактом, що ЦІАТ було першим подібного роду науковим товариством в Російській імперії загалом і в Україні зокрема. Всі наступні церковно-історичні та археологічні товариства в Росії й Україні утворювалися за його зразком. Воно створило ЦАМ, який був широко відомим у світових наукових колах того часу, маючи у власних фондах унікальні колекції старожитностей, пов'язаних з історією світових релігій, особливо з християнством; тою роллю, яку відіграло Товариство завдяки науковій діяльності своїх членів у процесі становлення історичної науки, збереження пам'яток історії та музейного будівництва в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Актуальність дослідження обумовлена ігноруванням у радянські часи вказаної теми, оскільки вона була пов'язана з церквою, яка розглядалась радянською ідеологією як служниця класу експлуататорів, інститут духовного та інтелектуального пригноблення народних мас.

Аналіз наукових джерел та літератури. Одним з перших кроків у відновленні історії ЦІАТ і ЦАМ при КДА зробив С.Заремба [1]. Дослідниця історії КДА Н. Шип звернула увагу на науково-дослідницьку діяльність членів ЦІАТ [15]. Археографічну діяльність членів товариства було опрацьовано у колективній монографії «Нарис історії архівної справи в Україні» під редакцією І. Матяш та К. Климової [8]. Необхідно відзначити й роботи В. Ульяновського, який розпочав наукові дослідження у вказаному напрямку на початку 90-х років ХХ ст.. Так, у 1997 р. він опублікував важливе джерело з історії ЦІАТ – мемуари М. Петрова «Воспоминания старого археолога». У своїй статті до надрукованого джерела «Третя складова» історико-церковної школи Київської духовної академії (Замість післямови)», автор на основі широкого кола джерел розкриває роль М. Петрова у становленні та розвитку нетрадиційно-джерелознавчого напрямку в історико-церковній школі КДА [12; 13]. Подальше дослідження В.Ульяновського історії Товариства переважно стосувалося ролі М. Петрова в організації ЦАМ і вивчення його наукового спадку [14]. Бібліотечно-археографічну діяльність секретаря Товариства М. Петрова всебічно досліджувала С. Сохань [10; 11]. Історію ЦІАТ також досліджувала І. Карсим при вивченні розвитку церковної археології та музейництва в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у дисертаційному доробку та низці статей [2; 3; 4].

Як видно з вище перелічених робіт, усі вони, за рідкісним винятком, базувалися на вивченні музейної діяльності Товариства, окремих колекцій ЦАМ та джерельних свідчень про наукову діяльність секретаря ЦІАТ М.Петрова. Можна з впевненістю стверджувати, що на сьогодні найбільш глибоко діяльність Товариства розглянуто у монографії К.Крайнього «Київське церковно-історичне та археологічне товариство, 1872-1920». Ученому вдалося відтворити цілісну картину багатопланової наукової діяльності ЦІАТ і його членів [5].

Така плідна наукова робота поставила питання про необхідність окремого дослідження джерельного комплексу з історії Товариства. Ця проблема окреслена у низці статей і дисертації М. Федоренка [16]. Останнім часом, дослідники В. Мотуз і С. Кузьміна опублікували низку розвідок про діяльність відомого суспільного діяча того часу, одного з видатних членів ЦІАТ, кафедрального протоієрея Софійського собору, П. Лебединцева [6;7]. Але всі вони вивчали особові архівні фонди членів ЦІАТ суто в контексті поставлених наукових завдань.

Особові архівні фонди членів Товариства були предметом розгляду: Т. Воронкової – фонд С. Голубєва; О. Степченко – фонд А. Криловського; О. Іванова – фонд П. Лебединцева; І. Клименко – фонд М. Петрова; І. Лисоченко – Ф. Титова [9]. Однак вони розглядали вказані фонди як частини загальної біографічної колекції, яка складається з 264-х особових архівних фондів, що зберігаються в ІР НБУВ. Особовий архівний фонд М. Петрова проаналізовано у статті М. Федоренка [17].

Таким чином, виходячи з історіографічного огляду, можна стверджувати про необхідність окремого дослідження щодо комплексної систематизації та характеристики джерельної інформації, яка стосується історії ЦІАТ при КДА, що зберігається в особових архівних фондах членів вказаного товариства ІР НБУВ.

Метою праці є характеристика особових архівних фондів членів товариства: М. Петрова, П. Лебединцева, С. Голубєва, Ф. Титова й А. Криловського, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), а також визначення їхнього місця у джерельному корпусі з історії ЦІАТ.

Виклад основних матеріалів дослідження. Складником джерельної бази дослідження історії Товариства є особовий фонд секретаря Товариства, професора КДА М. Петрова. Фонд зберігається в ІР НБУВ за номером Ф. 225. Професор М. Петров протягом 47 років був незмінним секретарем Товариства. Починаючи з листопада 1872 р., вів листування Товариства, протоколи засідань, а також річні звіти про діяльність Товариства і стан ЦІАТ; оформляв іншу документацію. Саме тому значна частина документів Товариства і музею опинилася в особовому архіві М. Петрова. Усього Ф. 225 містить 993 од. зб., з них до історії діяльності Товариства і музею відносяться близько 639 од. зб. Згрупувати документи Ф. 225 можна так.

Перша, найчисленніша група документів, складається з листування, що нараховує 596 од. зб. У цьому випадку до уваги беруться листи, що стосуються безпосередньо Товариства, музею і наукових інтересів його членів. Складність у роботі з такою групою документів полягає у визначенні їхнього відношення до ЦІАТ. З листами, адресованих академії з питань Товариства і самому Товариству, подібних ускладнень не виникає. Інакше обстоїть справа з листами, адресованими М. Петрову. Часто у них не йдеться про Товариство або музей. В той самий час коло окреслених у листах питань на ім'я М. Петрова безпосередньо стосується наукових інтересів Товариства. Багато листів, адресованих М. Петрову, з різних питань історії, археології, нумізматики, іконографії та музейної справи безпосередньо стосуються і самого Товариства й музею. Тому до першої групи документів належать необхідно включати листи, на ім'я М. Петрова, КДА і ЦІАТ. У таке листування не включені листи М. Петрова з особистих питань. Підкреслимо, вони є офіційними джерелами колективного й особистого походження.

Низка листів Ф. 225 містять джерельну інформацію про участь Товариства і його членів в експертизі та проведенні реставраційних робіт і ремонтів архітектурних церковних пам'яток. Зокрема, в одному з листів йшлося про перебудову Новомосковського Свято-Троїцького собору у 1886 р., реставрацію Лаврської Великої церкви 1893-1901 рр. У листуванні з Департаментом внутрішніх справ з питань охорони пам'яток старовини 1905 р. – про реставрацію фресок Києво-Софійського собору у 1907 р. [24]. Кілька листів присвячено питанням членства в Товаристві, що містять у собі повідомлення про обрання в члени ЦІАТ, про членські внески та ін. [25].

Крім листування Товариства і його членів, у Ф. 225 зберігається низка документів внутрішньої документації Товариства і музею, які складають другу групу документів. До них належать описи й списки музейних колекцій, акти перевірки музею 1899-1912 рр., повідомлення про засідання Товариства з порядком денним 1886-1914 рр. [26].

Фінансові документи Товариства представлені прибутково-видатковими відомостями, відомостями

про капітали Товариства, державну ренту, підписаними аркушами 1885-1912 рр. Крім цього, наявні рахунки, розписки, квитанції, реклами на адресу Товариства 1886-1918 рр. [27]. Також серед документів фонду знаходяться три дипломи на ім'я почесних і дійсних членів: диплом М. Петрова, як дійсного члена, і дипломи І. Толстого та єпископа Ставропольського і Єкатеринодарського Володимира в статусі почесних членів [28].

Особливо необхідно виокремити документи, що складають третю групу джерел і зберігаються у Ф. 225. Це – чернетки особистих думок, записок і заяв М. Петрова про свою діяльність як викладача академії, секретаря Товариства і завідувача музею. Цінними також є мрії про перетворення Товариства. Важливість джерельної інформації, яка міститься у документах, полягає в тому, що вона розкриває сутність самого М. Петрова як людини й вченого; дозволяє усвідомити взаємини, що склалися між викладачами КДА і членами Товариства за період 1888-1917 рр. До таких документів належать чернетки заяв М. Петрова до Ради академії з питань професорсько-викладацької діяльності й видання своїх робіт за 1888-1917 рр., особлива думка про роботи молодих учених, кандидатів на викладацькі посади, про перетворення церковно-археологічного Товариства у вигляді чернеток 1899-1911 рр., чернетка записки М. Петрова про свою діяльність як секретаря Церковно-археологічного товариства і завідувача музею, у відповідь на обвинувачення професора О. Дмитрієвського від 21 листопада 1898 р. [29].

Четверта група документів – спогади М. Петрова про ректорів КДА Філарета (Філаретова) і Сильвестра (Малеванського), а також про члена Товариства Л. Мацієвича. Вони містять його спогади про різні періоди життя з виписками з особового листування, біографічний нарис. Спогади є різновидом нарративних джерел і надзвичайно важливі при вивченні історії діяльності ЦІАТ. Вони не тільки розповідають про внесок преосвящених Філарета і Сильвестра у заснування й становлення Товариства і музею, але й дозволяють з'ясувати деякі неясності, що виникають при вивченні історії вказаних установ. Самі спогади М. Петрова про преосвященного Філарета зберігаються у Ф. 225 у вигляді чернетки статті й самої статті, опублікованої в журналі ТКДА [30].

Не менш цікаві спогади й про преосвященного Сильвестра. У них М. Петров також описує внутрішню ситуацію, яка склалася у КДА та в Товаристві. Докладно говорить про внесок преосвященного Сильвестра у розвиток Товариства і музею, зокрема про придбання з його ініціативи колекції княгині Демидової Сен-Донато і М. Леопардова. Спогади зберігаються у Ф. 225 у вигляді статті [31]. Що стосується спогадів про Л. Мацієвича, то вони цікаві з точки зору біографії одного з найбільш активних членів Товариства, випускника КДА [32]. Спогади й біографічний нарис самого М. Петрова, що містить виписки з листів, які не збереглися, доповнюють спогади про діяльність М. Петрова зі створення музею [33]. Необхідно відзначити суб'єктивність в оцінці М. Петровим описуваних подій.

До п'ятої групи документів Ф. 225 належать три документи у вигляді хронологічних виписок з історії Києва з 1494 – 1728 рр. [34]. Також записки з літопису академічного життя (КДА) 1906 – 1917 рр. [35]. Окрему увагу слід звернути на записку М. Петрова «Церковно-історичне та археологічне товариство з приналежним йому Церковно-археологічним музеєм 1911 р.» [36]. Якщо перші два документи свідчать про наукові інтереси М. Петрова, то остання записка є цінним джерелом з історії Товариства.

До особових архівних фондів інших членів Товариства, що зберігаються в ІРНБУВ, віднесемо такі: фонд П. Лебединцева (ІРНБУВ Ф. 154), фонд Ф. Титова (ІРНБУВ Ф. 175), фонд С. Голубєва (ІРНБУВ Ф. 194) і фонд А. Криловського (ІРНБУВ Ф. 184). Документи, що зберігаються у справах перерахованих фондів, стосуються особистого життя та наукової діяльності.

Так, фонд П. Лебединцева (Ф. 154) нараховує всього 203 од. зб. Формувався він у 3 етапи. Частина документів надходила у 1919 р. у складі архіву В. Науменка, 2-га частина – у 1929 р. у складі зібрань ЦІАМ і 3-я частина – у 1933 р. з бібліотеки соціально-економічного відділу (комісія суспільних течій ВУАН). П. Лебединцев був одним з найяскравіших членів Товариства. Завдяки авторитету в київських наукових і громадських колах, він обіймав посаду заступника голови ЦІАТ протягом 1874-1883 рр., 1889-1896 рр. Але документів, що безпосередньо стосуються ЦІАТ, не виявлено. В той самий час документи, які зберігаються у фонді, ілюструють коло наукових інтересів П. Лебединцева. Так, до досліджень, які торкалися наукових інтересів Товариства, можна віднести такі розробки, як: «Михаил – Киевский митрополит XII ст.»; «Краткие сведения по истории 1599-1615 рр.»; [Нотатки про початок Київського

товариства та Київської духовної академії]. Особисте листування, яке розкриває не тільки коло наукових інтересів П. Лебединцева, але і його особистість, містить листи до членів ЦІАТ: М. Петрова, І. Малишевського, митрополита Київського та Галицького Платона та ін. [18].

Фонд Ф. Титова (Ф. 175) нараховує в собі 2393 од. зб. Сформовано його у жовтні 1927 р. зі складу Університетських зібрань (рукописи університету Св. Володимира). На жаль, чомусь в Путівнику особистих архівних фондів ІР НБУВ, в біографічній довідці Ф. Титова не зазначено його членство в ЦІАТ, враховуючи той факт, що він був одним з найактивніших членів Товариства [9, с. 543]. Як і у попередньому фонді, справи Ф. 175 здебільшого стосуються безпосередньо життя і наукових інтересів Ф. Титова. В той самий час, у ньому виявлено дві справи про діяльність Ф. Титова як члена Товариства. Зокрема, «Выписка из определения епархиального начальника о представлении к награждению священника Титова /Федора Ивановича/ за участие в реставрации и ремонте Киево-Андреевской церкви 9 – 13 декабря 1903 г.» [19], а також «Титов Федор Иванович, профессор Киевской духовной академии, заметки об археологическом съезде» [20].

Крім цього, цікавим є документ «Историческая справка к вопросу о преобразовании духовных академий» [21]. Останній не стосується Товариства, однак у ньому міститься цінна інформація про перетворення духовних академій у 1869 р. Унаслідок їх перетворення новим статутом від 1869 р. було дозволено засновувати в їх стінах різні наукові товариства. Таке нововведення надало можливості заснувати при КДА ЦІАТ і ЦАМ. Тому зазначений документ є важливим джерелом у питанні створення Товариства. Також архів містить понад тридцять статей самого Ф. Титова, його рецензії на наукові розробки інших авторів; документи з викладацької діяльності в КДА; виписки з документів архівів Синоду, Києво-Печерської лаври, Петербурзької духовної академії й польських архівів XVII-XIX ст. Науковий інтерес мають щоденники Ф. Титова 1841, 1885 рр. Але вони більш стосуються особистості їх автора. Листування Ф. Титова – великий пласт джерельної інформації стосовно його особистого, церковного і наукового життя. Фонд нараховує в собі велику кількість листів, які пов'язували Ф. Титова з 67-ма особами та 35-ма установами. Серед кореспондентів присутні члени ЦІАТ, такі як: М. Петров, О. Дмитрієвський та ін.

Фонд С. Голубєва (Ф. 194) містить 163 од. зб. Його придбали у 1921 р. у сина Голубєва – Миколи Степановича. Як у випадку з Ф. Титовим, в Путівнику особистих архівних фондів ІР НБУВ, в біографічній довідці С. Голубєва не зазначено його членство в ЦІАТ, помічником секретаря якого він був протягом 1874-1880 рр. [9, с. 105]. Як і попередні особові фонди, Ф. 194 містить чернетки статей С. Голубєва на наукові теми, які цікавили автора, копії архівних документів з історії КДА, церков і монастирів України. Також серед особистих паперів С. Голубєва виявлено один документ, що стосується діяльності членів Товариства з зібрання рукописів ЦАМ із монастирів Київської і Волинської єпархій. Документ представлено у вигляді чернетки «Докладная записка комиссии по ознакомлению с рукописями и старопечатными книгами в библиотеках Киевских и Волыньских монастырей и церквей. Совету Киевской духовной академии с целью отбора для передачи Киевской академии, 80 гг. XIX ст. черновик» [23]. Документ помилково датовано 80-ми роками XIX ст. Його чистовий варіант зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК) Ф. 711 і датується 25 січня 1876 р. [37]. Наукові матеріали нараховують чернетки 9-ти статей і 5-ти рецензій. Епістолярна спадщина репрезентована листами до 24-х адресатів, серед яких є листи до В. Іконнікова і М. Петрова. Також у фонді зберігаються автобіографічні нариси.

Особовий фонд бібліотекаря академії А. Криловського (Ф. 184) містить один документ, безпосередньо пов'язаний з діяльністю ЦІАТ. Це не закінчена чернетка історії створення ЦАМ при КДА [22]. Наукові інтереси А. Криловського показані в чернетках 8-ми статей і 5-ти рецензій. Листи адресовані 21-ій особі. Автобіографія також є.

Висновки. У цілому ж, характеризуючи особові фонди членів Товариства, що зберігаються в ІР НБУВ, необхідно відзначити наступне. Джерела, що безпосередньо стосуються історії ЦІАТ, в основному зосереджені в фонді секретаря Товариства, професора КДА М. Петрова, ІР НБУВ Ф. 225. Вказаний фонд, разом з фондами ЦДІАК: Ф. 1396. Оп. 1. Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії й Ф. 711 Київська духовна академія, утворює основну частину джерельного комплексу з історії Товариства. Інші особові фонди П. Лебединцева, Ф. Титова, С. Голубєва й А. Криловського, що

зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, є опоміжними, оскільки кількість документів, що стосуються історії ЦІАТ і ЦАМ, незначна. Тоді як перелічені фонди розкривають їх власників як непересічних особистостей і науковців того часу, показують їхній внесок у розвиток Товариства і музею при КДА. Одночасно необхідно висловити здивування тим фактом, що в Путівнику «Особові архівні фонди Інституту рукопису» не вказано членство в ЦІАТ при КДА С. Голубева, Ф. Титова й А. Криловського, які були одними з активніших його членів. Слід врахувати, що досліджень з історії ЦІАТ і ЦАМ при КДА було проведено достатньо, щоб мати уяву про роль вказаних наукових установ і їхніх членів у вітчизняній історії.

Список використаної літератури

1. Заремба С.З. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. Київська старовина. 1995. №1. С. 82-89.
2. Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини ХІХ-початку ХХ ст. *Vita Antiqua*. 1999. №2. С.240-246.
3. Карсим І.А. Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 1999. Вип. 44. С. 24-27.
4. Карсим І.А. Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина ХІХ початок ХХ століття). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2002. Вип. 62. С. 13-16.
5. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство. 1872-1920. *Лаврський альманах: Зб. Наук. пр.* Київ, 2001. Вип.4. Спецвипуск 1. 104 с.
6. Кузьміна С.Л. Вихованці Київської духовної академії брати Лебединцеви: історичний тип і особистості. *Бібліографічний підхід у вивченні історії та спадщини Київської духовної академії (1819-1924)*. Київ, 2016. С.99–121.
7. Мотуз В. М. Роль Петра Лебединцева у відкритті перших церковнопарафіяльних шкіл в місті Біла Церква. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 100. С. 46–50.
8. Нариси історії архівної справи в Україні. / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І.Климової. Київ: Видавн. Дім „КМ Академія”, 2002. С. 214-215., 268-273.
9. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. / редкол.: О.С.Онищенко (відповідальний редактор) та ін. Київ, 2002. 766 с.
10. Сохань С. В. Рукописні матеріали М.І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської Духовної академії. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ, 2002. Вип.9. С. 327-336.
11. Сохань С. В. Роль М.І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных Трудов*. Киев; Симферополь, 2002. Вип. 4. С. 72-77.
12. Ульяновський В.І. Академік Микола Іванович Петров. Члени-засновники НАН України. Київ. 1998. С. 92-129.
13. Ульяновський В.І. Церковно-археологический Музей при КДА: борьба идей – Петров и Дмитриевский. *Проблемы славяноведения*. Брянск, 2002. Вип. 4. С. 121-146.
14. Ульяновський В.І. «Третя складова» історико-церковної школи Київської духовної Академії (Замість післямови). *Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури*. Київ, 1997. Вип.1. С. 134-144.
15. Шип Н. А. Видавнича і просвітницька діяльність Київської духовної академії. *Київська старовина*. 1999. №3. С. 3-16.
16. Федоренко М. О. Джерела з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії 1872 -1920: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. 252 с.
17. Федоренко М. О. Особовий архівний фонд М. І. Петрова як джерело дослідження Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії. *Вісник Київського*

- університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2005. Вип. 77 – 79. С. 144 -147.
- 18.ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). Ф. С. 154.
- 19.ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). Ф. 175.
Од. зб. С. 14.
- 20.Там само. Од. зб. С. 209.
- 21.Там само. Од. зб. С. 60.
- 22.ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 184.
Од. б. С. 68.
- 23.ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). Ф. 194.
Од. зб. С. 103.
- 24.ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). Ф. 225.
Од. зб. С. 293-302, 325, 582, 587, 597.
- 25.Там само. Од. зб. С. 588 – 595; 789-803.
- 26.Там само. Од. зб. С. 578 – 581.
- 27.Там само. Од. зб. С. 572 – 577.
- 28.Там само. Од. зб. С. 36; 584.
- 29.Там само. Од. зб. С. 549 – 560; 571.
- 30.Там само. Од. зб. С. 2.
- 31.Там само. Од. зб. С. 980.
- 32.Там само. Од. зб. С. 3.
- 33.Там само. Од. зб. С. 1.
- 34.Там само. Од. зб. С. 842.
- 35.Там само. Од. зб. С. 4.
- 36.Там само. Од. зб. С. 841.
- 37.ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). Ф. 711. Оп. 3.
Спр. 1175. С. 19.